

Robert Nedoma

Um uppruna norr. *ørhæfi*, *øræfi*

1 Inngangur

Í þessari stuttu grein verður kynnt og rökstudd ný skýring á uppruna norr. *ør(h)æfi*, nísl. *öræfi*. Fyrri skýringum, þar sem orðliðurinn *-hæfi* hefir ýmist verið rakinn saman við norr. *hǫfn* eða við norr. *hæfi* (sbr. *hóf*, nísl. *hæfilegur*), er hafnað. Þess í stað er því haldið fram að orðið (frgerm. **uz-hōbija-*) tengist vesturgermönskum orðmyndum, sbr. fhþ. *huoba* 'ræktað land (af ákveðinni stærð), bóndabær, býli, byggð', mhþ. *huobe*, fsax. *hōva*, o.s. frv. < frgerm. **hōbō-*. Þar sem *ør-* er neitandi forskeyti hafi merking orðsins *ør(h)æfi* í norrænu því verið 'það sem er langt frá ræktuðu landi, óræktað svæði: óbyggðir, eyðimörk'.

2 Heimildir, uppruni og orðsifjar

Norr. *ørhæfi*, *øræfi* h.et./ft. (*ja*-stofn) og nísl. *öræfi* h.ft. merkir annars vegar 'óbyggðir, eyðimörk', hins vegar 'hafnleysa' (nísl. *öræfi* einnig 'grynningar').¹ Elstu heimildir um norr. *ør(h)æfi* eru frá um það bil 1275:

¹ *Öræfi* er, eins og kunnugt er, nafn sveitar í Austur-Skaftafellssýslu. Auk þess er *Öræfi* titill skáldsögu eftir Ófeig Sigurðsson (Reykjavík 2014); er í henni nefndur prófessor í örnefnafræðum við skandinavistikurdeild háskólans í Vínarborg. Eleonore Guðmundsson (Vínarborg) benti mér á skáldsögu Ófeigs og aðstoðaði við að brúa bilið milli forníslensku og nútímaíslensku. Fyrir það fær hún hjartans þakkir. Greinin hefði þó ekki orðið til nema með aðstoð Ara Páls Kristinssonar og þakka ég honum kærlega fyrir.

- (1) AM 243 b α , fol. – *Konungs skuggsjá*, kafli 5: *oc þæita strannðer þa þar (i) margum stoðum hafner sæm fyr þar æræfi* (Kgs.:8 29–30);
- (2) GkS 1009, fol. – *Morkinskinna*, kafli 21 [36] (*Auðunar þáttur vestfirzka*): *at illt er til hafna fyrir landi yþro oc ero víþa æræfi oc hét scipom* (Mork.:185 19–21);
- (3) GkS 1009, fol. – *Morkinskinna*, kafli 56 [71] (*Mannjafnaðr konunga*): *Fyr Agþanesi voro orhæfi oc hafnleysi* (Mork.:384 14–15).

Einnig er til annað dæmi sem sýnir upphaflegt *-h-* í innstöðu:

- (4) AM 351, fol. (*Skálholtsbók eldri*; um 1360–1400) – *Jónsbók, Farmannalög*, kafli 3: *efskíp er j aurræfi þar er firðir eru fyrir eða sund. þa er bondi skýllðr at fa þeim skíp* (Jb. 2010:364 5–6), sbr. lesháttinn í GkS 3270, 4° (um 1350) (*ofæru eða orhæfi* (Jb. 1904:238 15 í *apparatus criticus*; „e.“).

Annars hefir *-h-* fallið brott (sbr. Noreen 1923:217–218 § 294) í áherslu-
litlum síðari orðliðum. Heimildir norræns prósaskáldskapar eru skráðar í *ONP* (undir *ør-hófi*); orðið vantar í eddu- og skáldakvæðum.

Það er óumdeilt að myndin norr. *ør(h)æfi* inniheldur forskeytið *ør-* (ritað <or->, <aur->, <ar->, <ær-> o.s.frv.)² sem er komið úr frgerm. *uz- 'úr, frá, út frá, burt frá, afar, ó-' (með *u > o* og *r*-hljóðvarpi *o > ø*; Noreen 1923:127 § 146,3, 66 § 71,3); það má einnig sjá í gotn. *us-*, fe. ffrísn. *or-*, fsax. *ur-*, *or-*, fhþ. *ur-* o.s.frv. Samsvarandi forsetning er gotn. *us*, norr. *ór* (með þöndu sérhljóði á undan *r* og vantar hljóðvarp; Noreen 1923:110–111 § 126,1, 67 § 72) og úr, ýr, fhþ. *ur*, *ir*, *ar* 'úr, frá, út frá'.

Síðari hluta orðsins, *-(h)æfi* (< frgerm. *höfija- eða *hōbija-), tengir Bloomfield (1937:307) við norr. *höfn* kv. 'höfn' (< frgerm. *hab(a)nō-, auk þess í fe. *hæfen(e)* kv., mlþ. *havene* kv./k. o.s.frv.). Þykir honum það vera dæmi um frumindóevrópsk hljóðskipti eins og gotn. *dags* 'dagur': gotn. *ahtau-dogs* /-dōgs/ lo. 'átta daga gamall'. Alexander Jóhannesson (1956:187 undir *ør(h)æfi*) og de Vries (1962:683 undir *ørhæfi*) fallast á skýringu Bloomfields. Bloomfield tjáir sig ekki um hvort hann telji að gotn. *-dogs* og norr. *-hæfi* (bæði með germönsku rótarsérhljóði /ō/) séu mynduð með svokallaðri *vřddhi*-afleiðslu (sbr. Darms 1978). Hvernig sem á hlutina er litið er munurinn milli *n*-viðskeytis í *höf-n* og *-(i)j*-viðskeytis í *(ør-)hæf-i* óútskýranlegur og við þurfum tæpast að reikna með gömlum hljóðskiptum *a : ø* hér.

² Um nisl. *ør-* sbr. Guðrúnu Kvaran (2005:128, 129).

Holthausen (1948:139 undir *hæfi*) og síðar einnig Ásgeir Blöndal Magnússon (1989:1227 undir *ørhóf*, *tørhóf*) bera orðhlutann *-(h)æfi* saman við norr. *hæfi* h. ‘það sem er hæfilegt, það sem er mátulegt’ (nísl. *hæfi*), sbr. norr. *hóf* h. ‘það sem er hæfilegt, gegnd’ (nísl. *hóf*), fe. *be-hóf* h. ‘þörf, gagn’, ffrísn. *bi-hóf* h. ‘þörf’, mhþ. *be-huof* k. ‘þörf, gagn, markmið, viðskipti’ (nhþ. *Be-huf*); Ásgeir bendir svo á norr. *ør-hóf* h. ‘mikill fjöldi, óhóf’. Hér er þó illa skiljanlegt hvernig hin upphaflega merking norr. *ør(h)æfi* ‘hófleysa, e-ð yfiringilegt’ (Ásgeir Blöndal Magnússon:1227, undir *ørhóf*, *tørhóf*) breyttist í ‘óbyggðir, hafnleysa’.

Hins vegar er önnur skýring sú sem nú verður rakin: tengsl við fhþ. *huoba* kv. (*ō*-stofn [og *ōn*-stofn?])³ ‘ræktað land (af ákveðinni stærð), bóndabær, býli, byggð’, mhþ. *huobe* kv. (*ō*-/*ōn*-stofn; nhþ. *Hufe*), fsax. *hōva*, mlþ. *hōve*, gholl.(-lat.) *hoba*, mhol. *hoeve* kv. ‘ræktað land (af ákveðinni stærð), bóndabær, býli’ < vgerm. frgerm. **hōbō*- (um orðsifjar sjá nýjast Lloyd & Lühr 2009:1248–1252).⁴ Skýring sú sem sett er fram hér að ofan sleppur með tilliti til hljóðkerfis, orðmyndunar og merkingar. Norr. *ør-hæf-i* hefir þróast hljóðrétt úr frgerm. **uz-hōb-ija-*; norr. <f> er á milli sérhljóða [v] sem kemur úr frnorr. frgerm. /b ~ ð/ (*hafa* so. : fhþ. *habēn* < frgerm. **habā-*). *Ør-hæf-i* er afleitt orð með forskeyti, rót og viðskeyti *-(*i*)ja- að auki; það er í samræmi við venjulegt mynstur orðmyndunar í germönskum málum.⁵ Á þennan hátt eru leidd af nafnorðum t.d. norr. *and-dyr-i*

³ Í fornháþýsku eru næstum öll dæmi tvíræð (*ō*-/*ōn*-stofn); bara eitt dæmi er ótvírætt (þ.e. *hou-a* þgf. et. *ō*-stofn); sjá *AhdWb* IV:1373.

⁴ Mikilvægustu heimildir um orðsifjar fhþ. *huoba* (nhþ. *Hufe*) eru Schmid (1979:71–73), Tiefenbach (1980:314–316) og sérstaklega Lloyd & Lühr (2009:1248–1252) og þar eru nefndar fleiri fræðigreinar. Stutturðar upplýsingar má finna í eftirfarandi yngri orðsifjabókum: Pfeifer o. fl. (2004:560) undir *Hufe*; Philippa, Debrabandere & Quak (2005:442–443) undir *hoeve*; Kluge & Seebold (2011:428) undir *Hufe*; Kroonen (2013:238) undir **hōbō*-. Tengsl milli norr. *-hæfi* og fhþ. *huoba* o. s. frv. eru hvergi nefnd í neinum þessara greina. – Sem hliðstæður úr indóevrópskum tungum má nefna gr. *κῆπος* (dór. *κάπος*) og alb. *kóp(ë)sh* k. ‘garður’ < frie. **keh₂p-o-* (~ frie. **keh₂p-éh₂-* > frgerm. **hōb-ō-* kv.); sjá t.d. Matzinger (2006:255, sbr. 70, 138); Kümmel (2015:[45]) undir **keh₂p-*. Lloyd & Lühr (2009:1251) efast um það: germönsku orðin endurspegli gamlar eignaðstæður þannig að afleiðsla af sagnorðunum *hafa* ‘eiga’ sé það sem vænta mætti. Sá rökstuðningur er ekki traustur því að lagalegar aðstæður á germönskum tíma eru óljósar (engan veginn skipulag jarðeigna); upphafleg merking myndarinnar frgerm. **hōbō*- hefir sennilega verið ‘ræktað land’ vegna tengslanna gr. *κῆπος*, alb. *kóp(ë)sh* (sjá hér á undan).

⁵ Sbr. Wilmanns (1899:240 § 189,3); Ekwall (1904, dæmasafn); Torp (1909:xxxvi–xxxvii / 1974:11–12); Meid (1967:36–39 § 44 § 54); Casaretto (2004:122–123, 136–141 („Ableitungskomposita“)).

h. ‘forstofa’ (: *dyrr* kv./h. ft.), norr. *út-fir-i* h. ‘útfallsfjara, landræma sem sjór fellur af við útfall’ (: *fjara* kv.), fhþ. *ubar-kniuω-i* h. ‘það sem er fyrir ofan kné: læri’ (: *kneo*, *kniu* h.) og gotn. *faura-daur-i** h. ‘það sem er fyrir dyrum: stræti’ (: *daur* h.; sbr. Casaretto 2004:137). Norr. *ørhæfi* merkir svo ‘það sem liggur burt frá ræktuðu landi, óræktað svæði: óbyggðir, eyðimörk’. Í gömlum heimildum birtist merkingin ‘óbyggðir, eyðimörk’ sjaldnar, sbr. þó:

- (5) AM 221, fol. (um 1275–1300) – *Jóns saga biskups* A [kafli 44]: *koma vm siðir til næsta bear <or> or ævi þessv* (JBp.:52 65–66 [13–14]), sbr. lesháttinn í AM 234, fol. (um 1340) or *avræfvi*.

Merkingin ‘hafnleysa, hafnlaus strönd’, sem er tíðari í forníslensku, er þess vegna ekki upprunaleg.

3 Lokaorð

Hér hafa verið færð rök fyrir nýrri skýringu á uppruna orðsins norr. *ør(h)æfi*, nísl. *öræfi*. Rökstutt var að orðið hafi í norrænu upphaflega táknað ‘svæði langt frá byggð: óbyggð, óræktað svæði’. Forskeytið *ør-* hefir neitandi merkingu en liðinn *-(h)æfi* má rekja saman við vesturgermanskar orðmyndir sem merkja ‘ræktað land, byggð’. Úr frumgermönsku **hōbō-* þróaðist *huoba* ‘ræktað land, býli’ í fornháþýsku og skyld orð svipaðrar merkingar þekkjast í fleiri vesturgermönskum málum.

Heimildir

- AhdWb* IV = Elisabeth Karg-Gasterstädt, Theodor Frings o.fl. 1986–2002. *Althochdeutsches Wörterbuch*. IV: G–J. Berlín: Akademie Verlag.
- Alexander Jóhannesson. 1956. *Isländisches etymologisches Wörterbuch*. Bern: Francke.
- Ásgeir Blöndal Magnússon. 1989. *Íslensk orðsifjabók*. Reykjavík: Orðabók Háskólans.
- Bloomfield, Leonard. 1937. Notes on Germanic Compounds. Í: *Mélanges linguistiques offerts à M. Holger Pedersen*, bls. 303–307. Kaupmannahöfn: Levin & Munksgaard.
- Casaretto, Antje. 2004. *Nominale Wortbildung der gotischen Sprache. Die Derivation der Substantive*. Heidelberg: Winter.

- Darms, Georges. 1978. *Schwäher und Schwager, Hahn und Huhn. Die Vrddhi-Ableitung im Germanischen*. München: Kitzinger.
- Ekwall, Eilert. 1904. *Suffixet ja i senare leden af sammansatta substantiv inom de germanska språken*. Uppsali: Akademiska bokhandeln.
- Guðrún Kvaran. 2005. *Orð. Handbók um beygingar- og orðmyndunarfræði*. Reykjavík: Almenna bókafélagið.
- Holthausen, Ferdinand. 1948. *Vergleichendes und etymologisches Wörterbuch des Altwestnordischen (Altnorwegisch-isländischen) einschließlich der Lehn- und Fremdwörter sowie der Eigennamen*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Jb. 1904 = *Jónsbók. Kong Magnus Hakonssons lovbog for Island vedtaget paa altinget 1281 og Réttarbætr, de for Island givne retterbøder af 1294, 1305 og 1314*. 1904. Udg. ved Ólafur Halldórsson. Kaupmannahöfn: Møller.
- Jb. 2010 = *Jónsbók. The Laws of Later Iceland. The Icelandic Text According to MS AM 351 fol. Skálholtsbók eldri*. 2010. With an English translation, introduction and notes by Jana K. Schulman. Saarbrücken: AQ.
- JBp. = *Jóns saga Hólabyskups ens helga*. 2003. Ed. by Peter Foote. Kaupmannahöfn: Reitzel.
- Kgs. = *Konungs skuggsjá*. 1983. Utg. ved Ludvig Holm-Olsen. 2. útg. Ósló: Grieg.
- Kluge & Seebold. 2011. *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. 25. útg. Berlín / New York: de Gruyter.
- Kronen, Guus. 2013. *Etymological Dictionary of Proto-Germanic*. Leiden/Boston: Brill.
- Kümmel, Martin. 2015. *Addenda und Corrigenda zu L[exikon der] I[ndogermanischen] V[erben]^P*. http://www.oriindufa.uni-jena.de/iskvomedial/indogermanistik/Kümmel_liv2_add.pdf (27. janúar 2016)
- Lloyd, Albert L., Rosemarie Lühr o.fl. 2009. *Etymologisches Wörterbuch des Althochdeutschen*. IV: *gâba – hylare*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Matzinger, Joachim. 2006. *Der Altalbanische Text Mbsuame e Krështerë (Dottrina cristiana) des Lekë Matrënga von 1592. Eine Einführung in die albanische Sprachwissenschaft*. Dettelbach: Röhl.
- Meid, Wolfgang. 1967. *Germanische Sprachwissenschaft*. III: *Wortbildungslehre*. Berlín: de Gruyter & Co.
- Mork. = *Morkinskinna*. 1932. Utg. ved Finnur Jónsson. Kaupmannahöfn: Jørgensen & Co.
- Noreen, Adolf. 1923. *Altnordische Grammatik*. I: *Altnorwegische und altisländische Grammatik*. 4. útg. Halle/Saale: Niemeyer (= 5. útg. 1970).
- ONP = *Ordbog over det norrøne prosasprog: Ordliste (basis)*. http://dataonp.ad.soc.ku.dk/wordlist_d.html (27. janúar 2016)
- Pfeifer, Wolfgang o.fl. 2004. *Etymologisches Wörterbuch des Deutschen*. 7. [recte: 9.] útg. München: Deutscher Taschenbuch Verlag.
- Philippa, Marlies, Frans Debrabandere og Arend Quak. 2005. *Etymologisch woordenboek van het Nederlands*. [II:] F – Ka. Amsterdam: Amsterdam University Press.

- Schmid, Wolfgang P. 1979. Etymologische Bemerkungen zu ahd. *huoba* „Hufe“. Í: Heinrich Beck, Dietrich Denecke og Herbert Jankuhn (ritstj.). *Untersuchungen zur eisenzeitlichen und frühmittelalterlichen Flur in Mitteleuropa und ihrer Nutzung*. I, bls. 71–73. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Tiefenbach, Heinrich. 1980. Bezeichnungen für Fluren im Althochdeutschen, Altsächsischen und Altniederfränkischen. Í: Heinrich Beck, Dietrich Denecke og Herbert Jankuhn (ritstj.). *Untersuchungen zur eisenzeitlichen und frühmittelalterlichen Flur in Mitteleuropa und ihrer Nutzung*. II, bls. 287–322. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Torp, Alf. 1909 / 1974. *Gamalnorsk ordavleiding*. Í: Marius Hægstad og Alf Torp. *Gamalnorsk ordbok med nynorsk tyding*. Kristiania: Det norske samlaget, bls. xxviii–lxxi. – Ný útg.: Alf Torp. *Gamalnorsk ordavleiding*. Scripta minora Regiae societatis humaniorum litterarum Lundensis 1973–1974, 2. Lundur: Gleerup.
- de Vries, Jan. 1962. *Altnordisches etymologisches Wörterbuch*. 2. útg. Leiden: Brill (= 3. útg. 1977).
- Wilmanns, W[ilhelm]. 1899. *Deutsche Grammatik. Gotisch, Alt-, Mittel- und Neuhochdeutsch*. II: *Wortbildung*. 2. útg. Berlín/Leipzig: de Gruyter & Co. (= 1911).

Lykilorð

orðsifjar, *ørhæfi*, *øræfi*

Keywords

etymology, *ørhæfi*, *øræfi*

Abstract

This paper deals with the etymology of OWN *ør(h)æfi* n. ‘wilderness, desert; harbourless coast’ (Nícel. *øræfi* also ‘shallow [bank]’), a formation with the prefix *ør-* ‘out of, away from, very, un-’. Prior suggestions made by Bloomfield (: *hofn* ‘harbor’) and Holthausen (: *hæfi* ‘sth. that is convenient, suitable’) are rejected on phonological, morphological and semantic grounds. Conversely, it is argued that *-hæfi* is to be connected with OHG *huoba*, OS *hōva* ‘farmed land, farm(stead)’ so that OWN *ør-hæf-i* < PGmc. **uz-hōb-ija-* is an exocentric formation which originally denoted ‘sth. that is away from the farmed land, undeveloped area’, thus ‘wilderness, desert’. Hence, the meaning ‘harbourless coast’ is secondary.

Robert Nedoma
Abteilung Skandinavistik
Institut für Europäische und Vergleichende Sprach- und Literaturwissenschaft
Universität Wien
Universitätsring 1
1010 Wien
robert.nedoma@univie.ac.at